

בורדיה על המרחב החברתי

גדי אלגזי

החוג להיסטוריה, אוניברסיטת תל-אביב

מאמרו הקצר של בורדיה המובא להלן הוא אחד הניסוחים התיאורטיים המגובשים ביותר שיצאו מתחת ידיו. הוא מבוסס על הרצאתו בפברואר 1984, בעיצומה של תקופת יצירה אינטנסיבית שבמהלכה נכתבו כמה מעבודותיו החשובות ביותר: ספרו *ההיבדלות* התפרסם חמש שנים לפני כן (1979), שנה לאחר מכן — *החוש המעשי* (1980), שבמידה רבה הוא מעין פיתוח וניסוח מחדש של *סקיצה של תיאוריה של הפרקסיס* מ-1972, ובאותה שנה ממש התפרסם *הומו אקדמיקוס* (1984a). העובדה שבורדיה וצוותו הוציאו לאור כתב עת משלהם אפשרה להם לפרסם את הטקסט תוך חודשים ספורים מאז כתיבתו בגליון מיוחד של כתב העת, שהוקדש לעבודה הפוליטית, וכבר בשנה שלאחר מכן הופיע באנגלית ובגרמנית.

בלב המאמר מהלך כפול: הראשון — ניסוח מחודש את מושג המעמד, המסמן שבר של ממש (rupture) לעומת המסורת המרקסיסטית (ולאמיתו של דבר גם לעומת הגדרת המעמד אצל מקס ובר). בורדיה מצביע על כך שמושג המעמד המרקסיסטי מציין בעת ובעונה אחת את מה שישנו ומה שצריך להיות, ומבחינה זו הוא מסתיר את מה שהוא מבקש לחולל — כלומר, לבנות את מעמד הפועלים ככוח פוליטי. הצלחתו הפוליטית של המושג, כלומר הפיכתו למציאות עם הופעתו של מעמד פועלים מאורגן ככוח פוליטי, טוען בורדיה, היא זו שמעלימה מן העין את כשליו. במקומו הוא מציע מושג מעמד אנליטי גרידא, החותר לא רק לוותר על ההטיה האקונומיסטית, המציבה במרכז הזהות המעמדית את מיקומו של אדם ביחסי הייצור או את ההחזקה בנכסים כלכליים, אלא להחליף אותה בהגדרה פתוחה של מעמד אפשרי כמכלול האנשים התופסים עמדות דומות במרחב האובייקטיבי — כלומר, מבחינת כמות ההון שבידיהם והרכב ההון שהם מחזיקים בו, תרבותי, כלכלי, חברתי או סמלי וכן הלאה — בלי להעניק שום קדימות לסוג זה או אחר של הון.

המהלך השני חותר להציע גישה כוללת לניתוח המעמד החברתי והפעולה הפוליטית, שבורדיה עצמו אפיין כסטרוקטורליזם קונסטרוקטיביסטי (Bourdieu 1989): בלי לוותר על תפיסת המרחב החברתי כמכלול של הבדלים אובייקטיביים בין נכסיהם של אנשים, המבנים את אפשרויות הפעולה שלהם ואת יכולתם לכונן בריתות ולבנות קולקטיבים המסוגלים לפעול במשותף, מבקש בורדיה לתפוס אותו מרחב עצמו גם כתוצר קונסטרוקציות מתחרות מצדם של שחקנים חברתיים שונים: מאבקם של האנשים לסווג את עצמם מחדש (להבליט תכונות מסוימות על חשבונן של אחרות, לעשות שימוש בכינויים רב-משמעיים כדי

למקם את עצמם בקרבם של אחרים, חזקים ונחשבים מהם, וכן הלאה); כוחה של המדינה לכפות סיווגים וסימונים, מהלכים סמיוטיים שיכולות להיות להם השלכות כלכליות וחברתיות מרחיקות לכת (במקרה של ישראל, חשבו על פקידי הקליטה המחליטים על שמותיהם של המהגרים או על פקידי לשכות העבודה המכריעים אם הם "מקצועיים" או "חסרי מקצוע", "פרודוקטיביים" או "פרזיטים");¹ סמכותם של חוקרים להציע סיווגים "אובייקטיביים", חיצוניים למאבקי האנשים עצמם על מיקומם וסיווגם; ולבסוף — ניסיונם של מקצוענים פוליטיים, דוברים-מטעם, לסמן מחדש ולסווג מחדש את העולם החברתי כדי להפוך קרבות קיימות או מדומות במרחב החברתי לשייכות אפקטיבית, בסיס להתארגנות חברתית משותפת, כלומר ליצור — אבל לא לברוא יש מאין — את הקבוצה, המעמד, שבשמו הם מדברים.

את עמדתו בוחר בורדיה לפתח כהתמודדות ישירה מול המסורת המרקסיסטית ולתפוס בדרך זו עמדה ייחודית: עמדה ביקורתית, שאינה מתיימרת להציע פירוש מחדש ונכון לדבריו של מרקס, להתחרות עם כל הפרשנים הקודמים על הסמכות לפרש אותו "נכון", "לרדת לסוף דעתו" ולהושיע אותו מידי הפרשנים המתחרים (ראו על כך בורדיה 2006 [1975]), ומצד אחר — מודעת היטב לחוב העצום שהיא חבה למסורת המרקסיסטית. בהתאם לכך מפתח בורדיה את טיעונו כעימות גלוי עם מרקסיסטים אורתודוקסים ובלתי אורתודוקסים — וכאלה ניתן היה עדיין למצוא בשפע משני עברי הריין, בצרפת ובגרמניה בתקופה שבה נכתב הטקסט. התוצאה היא מאמר אשר מצד אחר אין בו אף הערת שוליים אחת המפנה לכתביו של מרקס ושום ניסיון לסמן את קרבת עמדתו של בורדיה לזו של מרקסיסטים אחרים כלשהם, ומצד אחר שזור בניסוחים ובמטבעות לשון ידועים משל מרקס, ובמרכזו ניסיון גלוי להגדיר מחדש את מושג המעמד — ובורדיה מכון כאן במיוחד למעמד הפועלים, ולנכס את מושג היסוד של עבודתו של מרקס — ההון. לא פלא לפיכך, שבעיני מי שזורים להקשר הפוליטי והתרבותי שבו התעצבה עבודתו של בורדיה, נראה בורדיה "קריפטו־מרקסיסט", רחמנא ליצלן. מצד אחר, חריפות הניסוחים שבהם הוא משתמש כדי להבליט את ההיבטים שבהם הוא חולק על המסורת המרקסיסטית מעידה כאן, ממש כבמקרים אחרים, על הזיקה העמוקה שלו אליה.

קריאה מעמדית של השתיקה והרתיעה

כאשר התפרסם המאמר לראשונה הוצמדו לו כמעין נספחים שני טקסטים קצרצרים נוספים משל בורדיה (Bourdieu 1984b; 1984c), בלי לציין במפורש כיצד בדיוק השניים קשורים למאמר העיקרי. שניהם גם לא נכללו בתרגומי המאמר לאנגלית ולגרמנית. אין ספק שמבחינתו של בורדיה היה מדובר בסימון משמעותי של דרכו המחקרית, שכן הוא לא ניסה

¹ ראו על כך אדוט 2002.

לשלב אותם בגוף המאמר והקפיד לציין שנכתבו כבר בשנת 1973, יותר מעשר שנים קודם לכן. נראה שהוא ביקש לרמוז, שהאבחנות המנוסחות בהם עמדו ביסוד המהלך שהוא עושה כעת.²

בטקסט הראשון מבין השניים (Bourdieu 1984b) מנתח בורדיה את ממצאיהם של שלושה סקרים שערכו מוסדות שונים בין 1967 ל-1973 בנוגע לדרך שבה אנשים תופסים את היחסים החברתיים בצרפת. בורדיה מתמקד במרכיבי השאלונים שעסקו בדרכים שונות בשאלה, אם ניגודים מעמדיים ומאבק מעמדי מאפיינים לדעת הנשאלים את החברה הצרפתית. והנה, כותב בורדיה, ככל שמעמדם של הנשאלים בדירוגים הסוציו-אקונומיים היה נמוך יותר, כן עלה אחוז ה"שותקים", אלה שעונים על השאלות ב"אין דעה". דווקא איכרים ופועלים נטו לענות ב"לא יודע" על השאלה, אם המאבק המעמדי הוא עדיין מציאות רלוונטית בצרפת של זמנם, או על השאלה אם חשיבותה של ההבחנה בין בורגנים לחוגים עממיים גדלה או פחתה במהלך עשרים השנים הקודמות. בורדיה מפרש את הממצא בכך שעבור נשאלים שמעמדם נמוך, המילה "מעמד" היא עדיין סיסמת קרב, כך שהבעת הסכמה לחשיבותה פירושה להכריז על עצמם כאנשים פוליטיים; מבחינת הנשאלים, לזהות את עצמם מול המראיינים כפועלים או להכיר בחשיבות המאבק המעמדי פירושו להתחייב. מבחינתם מדובר לכן לא בסתם הבעת דעה על המציאות הפוליטית אלא בהיגד פרפורמטיבי. בין נכונותם של הנשאלים להכריז על עצמם שאינם מעמד מועדף — ניסוח מרוכך מאוד, אומר בורדיה, למיקומם החברתי — לבין נכונותם להכריז על עצמם שהם חברי מעמד, ממוקמת הפעולה הפוליטית — מכלול המילים והסיסמאות, הסימנים והסמלים והדוברים, היוצרים את המעמד המיוצג. בקרב המבוססים מאתר בורדיה נטייה להכיר במיקומם החברתי המועדף תוך הכחשת קיומו של מאבק מעמדי; אך המסקנה החשובה עבורו, שאלה יחזור בספרו על ההיבדלות, היא שההבדל במידת ההיענות לשאלה תלוי במידת האופמיזציה של הניגודים החברתיים: ככל שאלה מוצגים באופן פחות מרוכך, פחות מוסווה, כן פוחתת נכונותם של הנשאלים לענות ולהתחייב מול מראייניהם.

בורדיה אינו מסיק מכך כי הסיטואציה המלאכותית של הריאיון והשאלון היא זו שייצרה ממצאים מלאכותיים, שאינם מעידים כלל על תודעתם המעמדית של הנשאלים. סיטואציית המענה לשאלון אמנם יוצרת לרוב נטייה לתפוס פוזה תיאורטית, עיונית ביחס לעולם החברתי, אבל המילה "מעמד", הוא טוען, דווקא מזמינה בהקשר זה מן הנשאלים פוזה פוליטית מובהקת, קוראת להם להזדהות פוליטית: היא מתפקדת כמעין מתג המפעיל את מסגרת ההתייחסות הפוליטית, המזכיר לנשאלים את מקומם הראוי, ה"נכון", בהקשרים פוליטיים מובהקים. התגובות שמפיקים המתגים בסיטואציית הריאיון המלאכותית מנבאות היטב לפיכך את התגובות המיוצרות בסיטואציות פוליטיות. מה שהשאלונים מודדים אינו

² באותה שנה פרסם בורדיה גם מאמר חד ופולמוסי העוסק גם הוא בכדיות המכוננות של הפעולה הפוליטית, "דעת הקהל אינה קיימת" (Bourdieu 1973).

התפיסה היומיומית של היקום החברתי אלא את מידת ההכרה בקרב הנשאלים בתיאוריה הפוליטית, ובעיקר המרקסיסטית, שהפיצו בקרבם בעבודה פוליטית ממושכת מנהיגים ופעילים. גם השאלונים עצמם מבוססים על הנחות יסוד שהן עצמן תוצר עבודה היסטורית זו. הקשר בין אבחנותיו של בורדיה, שנקודת המוצא שלהן היא דווקא בהכחשה וברתיעה מהזדהות מעמדית, לבין המאמר המאוחר ברור, אך הטקסט המוקדם גם חושף חולשה, שהמאמר המאוחר, המלוטש, מיטיב אולי להסתיר: נטייתו של בורדיה לתאר את תהליך התגבשותו של מעמד כתהליך סמיוטי מובהק, שבמרכזו הסימנים והסימונים שמייצרים מקצועני הפעולה הפוליטית, ולהתעלם כמעט לגמרי מן הפרקטיקות הקושרות את האנשים זה לזה, המחברות את השותפים לעבודה, להפסקת הצהריים, לפאב השכונתי, יוצרות ביניהם זיקות ומבדילות אותם מאחרים.³

הטקסט הקצר האחר מ-1973 (Bourdieu 1984c), שבורדיה מסמן באופן מובלע כתחנה בדרכו לניסוחים המגובשים שהוא פורש במאמר על "המרחב החברתי והיווצרות הקבוצות", עוסק בדרך שבה אנשים מייצגים לעצמם את עמדתם החברתית. בעיקרו הוא ניסיון להבהיר את הפער בין פרקטיקות חברתיות הנצפות בפועל לבין עמדתם החברתית ה"אובייקטיבית" של אנשים בעזרת הצבעה על מרכיבים נוספים של עיצוב תחושתם ביחס למקומם בחברה. לא רק עמדתם החברתית של האנשים בנקודת זמן נתונה קובעת, אלא המסלול שעברו — זהו מרכיב מוכר בעבודתו של בורדיה; אך לא המסלול עצמו, המהלך האובייקטיבי (מבן איכרים לפקיד בדואר, למשל) הוא זה שמעצב במישרין את הדרך שבה תופסים אנשים את עמדתם, אלא הדרך שבה הם ממקמים את עצמם ביחס אליו: האם הם מודדים עצמם ביחס לעבר, למוצאם החברתי, או ביחס להווה, לאנשים הנמצאים מימנם ומשמאלם, במצבם הנוכחי? כאן, מוסיף בורדיה, נכנסות אסטרטגיות הפעולה שלהם וסיכוייהן לתמונה: הנטייה לתפוס את עצמך במסגרת התייחסות הנטועה בעבר או בעתיד תלויה בסיכויי הניעות החברתית ובאסטרטגיות הפעולה שלך. המרכיב האחרון שבורדיה מוסיף הוא הפער האפשרי בין היקום החברתי המקומי, שביחס אליו אדם מודד את עצמו — לבין המרחב החברתי המקיף. עמדה בכירה במרחב המקומי — הקהילה, הכפר, השכונה — יכולה להסתיר מן העין כישלון גמור לשפר עמדות במרחב המקיף, ואפילו נסיגה, אך אין פירוש הדבר שאפשר לבטל את ייחודיותו של המרחב המקומי ואת חשיבותו בעיצוב תודעתם החברתית של האנשים עצמם.

³ חשוב לציין כי זו נטייה מובהקת של ניסוחיו התיאורטיים; המרכיבים האתנוגרפיים בעבודתו רומזים דווקא לכיוונים אחרים, ודי לחשוב על הפרק *מייבדלות* העוסק בארוחות בקרב מעמד הפועלים (Bourdieu 1979, 204–215). יש לכך קשר להעדפה הבולטת של ראיונות על פני התבוננות לצורך אבחון שייכויות ועמדות חברתיות.

בעיות ושאלות פתוחות

בלי להיכנס להתמודדות של ממש עם הטקסט החשוב הזה, ראוי לעמוד, ולו בקצרה בלבד, על כמה ממגבלותיו. כהצהרה תיאורטית מגובשת של היחס בין מעמדות חברתיים לבין פעולה פוליטית, בולטים בהיעדרם כמה מרכיבים: אין בו מוסדות, ואין בו אלימות. כניסוח מתומצת של תפיסת היקום החברתי המובנה על ידי פיזור ההון והרכבו, בולט היעדרם של מגדר ודת, אתניות וגזע. היקום החברתי שמשרטט בורדיה הוא יקום הומוגני של כוחות משיכה ודחייה הפועלים ללא גבולות מוסדיים, מחסומים אתניים, סטיגמות גזעיות או קהילות דתיות. בשתי נקודות במאמר מנסה בורדיה למצוא מקום כלשהו לשייכות אתנית, אך כל שהוא יכול לומר הוא שב"עולמות חברתיים מסוימים" קיימים גם "עקרונות חלוקה בלתי תלויים יחסית בנכסים כלכליים או תרבותיים, כגון שיוך אתני או דתי", ולפיכך מיקומם היחסי של אנשים נראה אז "כתוצר הצטלבותם של שני מרחבים שחלקית אינם תלויים זה בזה". עבור מי שהתחיל את עבודתו האתנוגרפית באלג'יריה, שהפך לסוציולוג במהלך העימותים העקובים מדם שליוו את שחרורה של אלג'יריה מעול צרפת, שאחת מפירותיהם היתה הפיכתה של צרפת לחברה שבה אחוז ניכר של מהגרים מוסלמים מן הקולוניאלי-לשעבר — מדובר בהתעלמות רבת משקל. נשים מסופחות לגברים בסקיצה התיאורטית של בורדיה — ליתר דיוק, הן נעלמות לחלוטין מאחוריהם.⁴ *היכדלות* יסתמנו אמנם קווי מתאר של כמה טיעונים מעניינים בנוגע להבדלים מגדריים (ראו למשל Bourdieu 1979, 469–472), אך הם לא יזכו לפיתוח של ממש (השוו Adkins and Skeggs 2004). הפער מול עבודתם של חוקרות וחוקרים בריטיים, במיוחד אלה שהתקבצו סביב עבודת המרכז ללימודי התרבות בת זמננו (Center for Contemporary Cultural Studies) בבירמינגהם בולט מאוד (השוו Willis, 1977 [1982] וכן McRobbie, 2000).

בניית הקבוצות מתרחשת לפי בורדיה באופן סמיוטי מובהק, בדיבור, בסימון, בסיווג, במסגרת עבודת הייצוג. חסרה לחלוטין כל התייחסות לבנייתן של קבוצות מתוך התנסות משותפת, מתוך עבודה בצוותא, מתוך פרקטיקות יומיומיות משותפות ומבדילות, כדורגל או ארוחות, שתייה או תגרות — גם ללא התערבותם של דוברים ונציגים. בורדיה מכיר אמנם בכך שעבודת הפירוש והסיווג מתחוללת בעצם "כל הזמן, בכל רגע ורגע של הקיום היומיומי", ומציע שהיא נעשית "במהלך מאבקים, שבהם מתעמתים השחקנים החברתיים זה עם זה בשאלת משמעותו של העולם החברתי"; הם עושים זאת, כך הוא אומר, בעזרת "מגוון צורות של ברכה וגינוי, דברי שבח והלל, איחולים ומחמאות, עלבונות, תוכחות, ביקורות, האשמות, השמצות וכדומה". אך הוא מצמצם מיד את העבודה הזו למהלכים

⁴ אבחנותיו של בורדיה ביחס לממצאי הסקרים רגישות לניואנסים, אך מתעלמות מן האפשרות שייחכנו הבדלים משמעותיים בין גברים לנשים במענה לשאלות שהוצגו. השאלונים שבהם השתמש אמנם מבחינים בין תשובותיהן של נשים לאלה של נשאים גברים — אך הנתונים הם אגרגטיביים ואינם מבחינים בין תשובותיהם של נשים וגברים ממעמדות שונים.

מובהקים של סימון ודיבור, של סיווג ופירוש – ומתעלם מכוחן המלכד, המכונן של פרקטיקות משותפות, בין של ייצור (עבודה) ובין של חליפין (של שירותים ומתנות), ובכלל – מעצם תפקידם של רפרטוארים תרבותיים בבנייתן של קבוצות (השוו, לעומת זאת, Thompson 1963 או Hobsbawm 1984).

בהתאם לכך, מודל השינוי הפוליטי שמשרטט בורדיה הוא לניניסטי מובהק: כיוון שבתפיסתו אין מקום לדבר על תרבות של הנשלטים, ברור כי עבודת הייצוג והסיווג מתרחשת בהכרח על ידי מומחים הבאים מבחוץ ומציעים את יכולתם להציע ייצוגים, סימונים וסיווגים לנשלטים: "אלה שתופסים את העמדות הנשלטות במרחב החברתי ממוקמים גם בעמדות נשלטות בשדה הייצור הסמלי; כיצד יוכלו להשיג גישה לאמצעי הייצור הסמלי שנחוצים כדי לבטא את נקודת מבטם שלהם על החברה?" יש חשיבות לריאליזם החברתי של בורדיה, המזכיר למקצועני עבודת הייצוג, האינטלקטואלים, את הפער המובנה בינם לבין אלה שהם מדברים בשמם – בעיה חריפה במיוחד דווקא בפוליטיקה השמאלית, שכן מעמדות הביניים יכולים לדבר לא רע בשם עצמם (ומכאן נטייתם לחשוך בנציגיהם, לשאוף לדבר "בקולם שלהם" ולפאר לעתים את הידע והסמכות של ההדיוטות, כלומר של עצמם). בורדיה מנסח מודל מעניין של שינוי מהפכני, הזקוק לבחינה אמפירית: ביסודו ההומולוגיה – הדמיון המבני – בין שדות שאינם זהים, בין מעמדם הנחות של אינטלקטואלים לעומת מגזרים דומיננטיים בשדה הכוח לבין מעמדם הנשלט של פועלי תעשייה במרחב החברתי בכללותו, כך שבתנאים מסוימים הדמיון המבני בין העמדות השונות של פועלים ואינטלקטואלים יכול להביא את המחזיקים בהון תרבותי למעול בו ולהעמיד אותו לרשות הנשלטים. אבל בה בעת, זיהוי התרבות עם התרבות העילית, זיהויים הבלעדי של "יצרני התרבות" עם מקצועני הייצוג, היעלמותן מן העין של תרבות הנשלטים והפרקטיקות החברתיות שהיא מאפשרת – כל אלה מצטרפים למודל נפסי כמעט של התהוות הקבוצה החברתית, של המעמד ככוח חברתי המסוגל לפעול. מכאן מרכזיות המטפורות של בריאה ויצירה, המאכלסות את חלקו האחרון של המאמר.⁵

יש מחיר למטפורות המרחב והשדה של בורדיה. למושג השדה שלו יש כמה יתרונות ברורים: הוא בלי ספק גמיש יותר מכמה מן החלופות התיאורטיות שלו, מן ה"שכבות" וה"מערכות"; הוא שימש אותו כדי להטעים שהפרקטיקות של השחקנים אינן נובעות במישורן מתכונותיהם המהותיות אלא ממיקומם היחסי וממערך הכוחות הפועלים עליהם במסגרת שדה הכוח הייחודי שבו הם פועלים. אבל המחיר מתגלה דווקא בסקיצה התיאורטית הזו: המרחב החברתי שמשרטט בורדיה הוא מרחב שבו אפשר למפות את המרחקים והעמדות בין הנפשות הפועלות, של כוחות דחייה ומשיכה הפועלים עליהן, ובהתאם לכך – של עבודה שיש להשקיע כדי לעלות בו "למעלה", של כוח שאפשר לחסוך כאשר עושים מחוות "כלפי מטה". אך זהו מרחב ללא מערכת של יחסים וזיקות – ודאי

⁵ השוו לעומת זאת לניסיונו המעניין של גאוין סמית: Smith 2004.

לא של זיקות עמוקות, כאלה שבאמצעותן מעצבים אנשים זה את זה. הפרקטיקות יוצרות דמיון בין השחקנים ומבדילות ביניהם, מסמנות אותם וממקמות אותם, מקדמות אותם או מאפשרות להם להישאר במקומם במרחב — אך לא קושרות ביניהם. לעתים נדמה כאילו בעולם זה אין פרקטיקות קולקטיביות, ולכן קשה כל כך להעלות על הדעת את צמיחתן של אסטרטגיות קולקטיביות בלי התערבותם הפלאית של "יצרני תרבות".

זהו מאמר מפתח של בורדייה, המנסח באופן אלגנטי את התשתית התיאורטית שביסוד יצירת המופת שלו, *ההיבדלות*. אפשר לעשות לא מעט בעזרת ארגז הכלים המושגי שהוא מציג — השדה והמרחב, המעמד ואסטרטגיות הפעולה, תוך מודעות למגבלותיהם, להקשרים הפרקטיים שבהם התעצבו, ותוך נכונות לבחון את כלי העבודה ולשנות אותם תוך כדי השימוש בהם. בורדייה עצמו הציג את המושגים שפיתח ככלי עבודה, כסימני דרך המסייעים להתמצאות — וכך אפשר וכדאי לקרוא אותם, מתוך גישה המכפיפה את הקריאה בקלסיקאים לצרכים הפרקטיים של המחקר והפעולה.

ביבליוגרפיה

- אדוט, רמי, 2002. "פועלים ופקידים: חלוקת העבודה המעמדית-אתנית בירושלים בשנות הארבעים והחמשים", עבודת גמר לתואר שני, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב.
- בורדייה, פייר 2006 (1975). "ביקורת השיח המלומד", *תיאוריה וביקורת* 37: 70–74.
- Adkins, Lisa, and Beverley Skeggs (eds.), 2004. *Feminism after Bourdieu*, Oxford: Blackwell.
- Bourdieu, Pierre, 1972. *Esquisse d'une théorie de la pratique, précède de trois études d'ethnologie kabyle*, Genève: Droz.
- , 1973. "L'opinion publique n'existe pas," *Temps modernes* 318: 1292–1309.
- , 1979. *La distinction: Critique sociale du jugement*, Paris: Minuit.
- , 1980. *Le sens pratique*, Paris: Minuit.
- , 1984a *Homo academicus*, Paris: Minuit.
- , 1984b. "La perception du monde social: une question des mots? [1973]," *Actes de la recherche en sciences sociales* 52–53: 13–14.
- , 1984c. "La représentation de la position sociale [1973]," *Actes de la recherche en sciences sociales* 52–53: 14–15.
- , 1989. "Social Space and Symbolic Power," *Sociological Theory* 7(1): 14–25.
- Hobsbawm, Eric, 1984. "The Making of the Working Class 1870–1914," in *Worlds of Labour: Further Studies in the History of Labour*, London: Weidenfeld and Nicolson, pp. 194–213.
- McRobbie, Angela, 2000 (1982). *Feminism and Youth Culture*, 2nd edition, Basingstoke: Macmillan.
- Smith, Gavin, 2004. "Hegemony: Critical Interpretations in Anthropology and Beyond." *Focaal — European Journal of Anthropology* 43: 99–120.

Thompson, Edward P., 1963. *The Making of the English Working Class*, London: Penguin.

Willis, Paul, 1977. *Learning to Labor: How Working Class Kids Get Working Class Jobs*, Aldershot:

Gower.